Gazdasági és politikai értékrend az ezredfordulón

LENGYEL LÁSZLÓ

Jóval kevésbé leszek precíz, mint az előző előadás, s egy kicsit rögtön a címet is megváltoztatva, azt mondanám, hogy a nyugtalanság völgyében üldögélünk. Engedjék meg, hogy egy idézettel kezdjem, méghozzá Márai Sándorral, aki a következőket mondta 1937-ben: „Gazdasági életünk nem más, mint egy nagy válságnak minden eszközzel való halasztása, a politikai életünk permanens tűrés és elodázás, és be nem avatkozás, mely végül mégiscsak beavatkozásra kényszerít; és a francia mondás, hogy az államférfi annyiban befolyásolja csak a tömegek sorsát, mint a meteorológus az időjárást, soha nem volt olyan igaz, mint Európának ebben a háború utáni korszakában. A civilizáció óriás szerkezete ugyan működik, csak nem bízunk benne. Ötven év előtt az emberek azzal a tudattal hajtották nyugalomra a fejüket, hogy Európa tíz év múlva nagyjából és egészében pontosan ugyanolyan Európa lesz, mint volt tegnap. Ma tíz napra előre sem tudunk jósolni, és okunk van rá, hogy ne is jósoljunk." Az a gyanúm, hogy a dolog ma is ugyanígy van. Én persze szívesen jósolnék az ezredfordulóra – amit néha meg is szoktam tenni –, de tudom, hogy szinte reménytelen.

Hat kérdéskört szeretnék a következőkben nagyon röviden érinteni, elsősorban a gazdaságra, másodsorban a politikára vonatkoztatva, hiszen a politikáról sok minden elhangzott itt. Ez a hat kérdéskör tulajdonképpen azt vizsgálja, hogy melyek azok a világképek vagy világkép-rendszerek, amelyek egymással küzdenek, s mi az, ami átadható az iskolarendszeren belül és az iskolarendszeren kívül.

Az első nagyon lényeges kérdés az, hogy létezik ma a világon egy jelentős közgazdasági és részben gazdaságtörténeti eszmeármalat, amely úgy véli, hogy a világegyetem valahonnan valahová tart, és ez a valahonnan valahová tartás feltehetően egyre közelebb viszi a történelem stációit a liberális demokráciához és a piacgazdasághoz. A műveltségképhez, a helyzet felismeréséhez tartozik, hogy a világban elkezdődő, illetve a fejlett világban részben már befejezett folyamat hogyan vihető tovább a modellszerűen ettől egyelőre eltérő országokban, amelyekben ugyanezt a modellt holnap vagy holnapután, vagy öt év múlva megvalósítják. *Fukuyama* tételének legegyszerűbb magyarázataként most fogadjuk el, hogy a történelemnek vége, abban az értelemben, hogy eljutottunk arra a határpontra, ahol a liberális *tömegdemokráciák* bebizonyították *felsőbbrendűségüket*, gazdasági értelemben pedig bebizonyosodott a *piacgazdaságnak* valamilyen *felsőbbrendűsége*, minden efelé tart. Az, hogy mondjuk Oroszország még nem ért oda, vagy nem ért oda még India, csak átmeneti időszak, s az átmenetnek nemsokára vége. Meghatározott standardok és meghatározott gondolkodásmódok vannak, ezek továbbadhatók, sőt tovább is kell ezeket adnunk. Ha ezek a rendszerek áthatják egymást, vagyis ha a kamatrendszer mindenütt beleilleszkedik a nemzetközi pénzügyi rendszerbe, a magyar éppúgy, mint a thaiföldi, ebben az esetben a világgazdaság összképe fölzárkózó és egy irányba mutató lesz.

Ennek érdekében – és itt jön be a művelődés a képbe – az ember átváltoztathatósága annyiban áll, illetve az ésszerű felismerés az, hogy minden eddigi diktatórikus, zsákutcás, gazdasági szempontból nem hatékony rendszer után elérkeztünk a hatékonyság világába, ahol elbukik az, aki nem hatékony, és ez az amit az iskolarendszertől az utolsó McDo-

nald's-ig közvetíteni kell, az indiaiban ugyanúgy, mint a kolumbiaiban. Aki erre nem képes, azt ugyanúgy kell kezelni, mint a normától eltérőt, márpedig a normától eltérőt pótvizsgára utasítjuk. Még öt év, s a nemzetközi pénzügyi rendszer új szabványokat jelöl ki a számára. A nemzetközi pénzügyi rendszer egyre szigorúbb vizsgák elé állítja, s ezeken a vizsgákon végül is előbb vagy utóbb átmegy. Ezeket a vizsgákat felállíthatja a Valutaalap és a Világbank, megszabhatja e tételeket az Európai Unió vagy legújabban a NAFTA. Egy olyan közgazdaságilag nagyon pontosan, szokványokban leírt módszerről van szó, amely azt jelenti, hogy a kettős könyvelés számítógépes rendszerét hat évesen ismernie kell bárkinek, mert ha ezt sem ismeri, akkor soha nem fog tudni beilleszkedni; amit Moszkvában éppen úgy számonkérnek, mint Szudánban, mondván, hogy maga még mindig itt tart, még mindig így működik a tőzsdéje. (Ez az egyik nagyon erőteljesen megnyilvánuló koncepció, ami engem, bevallom, kísértetiesen emlékeztet arra a koncepcióra, amelyben minden a szocializmus felé tart, s a történelem a világkommunizmus győzelmével fog befejeződni. Tudniillik ez is ugyanilyen modell volt, csak éppen a moszkvai GOSZPLANtól érkezett.)

Amiről beszélek, egyáltalán nem elméleti, ellenkezőleg, nagyon erőteljesen gyakorlati modell, amelynek az az elméleti következménye lehet az ezredfordulóra, hogy a hozzánk hasonló vagy a nálunk fejletlenebb országokat a fejlett országok – most a gazdaságilag fejlettekről beszélek – kulturálisan igyekeznek abba az irányba vonni, hogy alkalmazzák a standardokat, jóllehet ezek a való élettel nincsenek összefüggésben. Vagyis tulajdonképpen mi most ugyanannak a folyamatnak vagyunk részesei, amely Fekete-Afrikában elég gyászosan sikerült, amikor a hatvanas évektől az amerikai, az angol, a francia egyetemek folyamatosan küldték vissza az elitet, hogy valósítsa meg országában, mondjuk a fejlett bankrendszert. Na most ezek a szakemberek megérkeznek, és a kunyhóban megpróbálják elmagyarázni, hogy a fejlett bankrendszer a következőkből áll... Ebben persze az az ellentmondás is benne van, hogy mind Nyugat-Európában, mind az Egyesült Államokban nagyon nagy szkepszis övezi ezt az elképzelést, aminek az oka, hogy náluk is bekövetkezett a válság, az a helyzet, hogy a különböző hanyatlás-elméletek szinte egymással versenyeznek.

A gazdasági *hanyatlás-elméletek* egyébként egyrész – kísértetiesen emlékeztetve a harmincas évekre – ismét csak a gazdasági birodalmak hanyatlását fogalmazzák meg, és egy nagyon lényeges dologra mutatnak rá, amely bizonyos értelemben egész oktatási rendszerünk felülvizsgálatára is késztethet bennünket, azaz milyen mértékben igaz az, hogy a gazdaság folyamatosan és állandóan koncentrált, s egyre nagyobb gazdasági egységek, vagyis a világgazdaság egységesedése felé tart. Ez a tézis, amely egyébként *Paul Kennedy* kötetében magyarul is megjelent, pontosan a fordított tendenciákat írja le, mint amelyek szerint Amerika már el is tűnt a Föld színéről, és Japánnal szemben semmi reménye nincs arra, hogy állva maradjon. Az Egyesült Államok ma, a *Clinton*-adminisztráció idején is tele van azokkal a művekkel, amelyek arról szólnak, hogy a nagy birodalmak széthullása a Szovjetúnióval épp csak megkezdődött, s gazdasági értelemben valójában az Egyesült Államok sem tud hatékony lenni. Sőt, nem is létezik ilyen, hogy Egyesült Államok, hiszen California például egy teljesen külön világ, a keleti part megint más, és Texas megint más. Az Egyesült Európa mítoszának is vége, Egyesült Európa nincs, hanem helyette Lombardia van és Katalónia. És tessék szíves minket gazdasági értelemben is teljesen különbözőnek tartani.

Ebből következik ennek az elméletnek egy nagyon lényeges vonása, amit különösen fontosnak tartok a műveltségképpel kapcsolatban, éspedig, hogy – a múltban is és a jövőben is – a gazdasági bekapcsolódás a különböző kultúrkörök és civilizációs körök függvénye. A *nemzetkarakterológia* újra nagyon kemény szerephez jutott, méghozzá nem a kelet-európai térségben. Nem igaz, hogy csupán a fejletlen országok „nemzetkarakterezők", tehát nemcsak ők tartják, hogy mi szerbek különbek vagyunk, mint a horvátok.

A gazdasági értelemben vett nemzetkarakterológiák korszakát éljük. A nacionál-darwinizmus itt liheg az ablakunk alatt. Jellemző, hogy közgazdasági művek sora van tele azzal, hogy a japánok, mint kultúrkör és civilizációs kör, alkalmasabbak a modernizációra, mint az amerikaiak, ez a kevert népesség, amely különben sem dolgozik és alkalmatlan rá. Európában is alkalmatalanok milliói vannak – bár dél-koreai lennék! Pontosabban: a

dél-koreai úgy jelenik meg, hogy a német menedzser azt mondja a német munkásnak, abszolút nemzet-karakterológiai alapon, hogy mit képzelnek, Önök nem olyanok, mint a malájok. Ami pedig Kelet-Európát illeti, a kelet-német nem német, civilizációs alapon nem az. Ugye, ennek legtipikusabb példája, hogy Kelet-Európában „nincs idő", azaz senki nem érkezik meg oda, akkor és úgy – ahova, amikor, s ahogy kell. A hatékonyság és a fegyelem percre kiszámított világa nemzetkarakterológiai jegyekké válik. A norvégok pedig úgy jelennek meg mint Észak japánjai, ezzel kezdődik minden egyes norvég cikk, sőt, igen büszkék arra, ami bizonyos szempontból nevetséges dolog. Hiszen azt jelenti, hogy csak meghatározott társadalmi csoportok élhetnek túl egy gazdasági válságot és modernizációt, mások viszont nem.

Ellentétben a hatvanas évek politikai és gazdasági kultúrájával – elsősorban azzal, amely az Amerikai Egyesült Államokból, de Nyugat-Európából is kiindulva azt hirdette, hogy a *fejletleneket* valamilyen formában *be* kell *fogadni* és föl kell nevelni –, ma már az adott kultúrkörből való eltávolítás és kizárás az alapvető tétel. Hozzáteszem, ez a kizárás nem úgy történik, hogy az iskolából kizárnak valakit, mert nem jól felelt, hanem, be se engedik az illetőt az iskolába. Ennek az az oka, – s ez gazdasági téren különösen igaz –, hogy a *gépi standardok* kialakulása a modern gazdaságban hihetetlen mértékben kettészakítja a fejlett és a fejletlen világot. Tehát eleve már az gyanús, hogy valaki, mondjuk készpénzzel akar fizetni a világ valamely szállodájában, mert nincs hitelkártyája, ami ez esetben nem kultúra kérdése, mert nem arról van szó, hogy az illető azt sem tudja, mi az a hitelkártya, hanem arról, hogy attól a pillanattól kezdve nem része egy gazdasági rendszernek.

Ebből az következik, amit a nyugati világ ma már egyértelműen le is ír, hogy a fogyasztói kultúrák fontosabbakká váltak, mint a termelői kultúrák. A gazdagságban üldögélő állampolgár, de maga a gazdaság, tehát a termelési szféra sem tudja elfogyasztani azokat a javakat, amelyeket a fejlett világ előállít. Ennek következtében hiába van egy művelt, zseniális magyar gyerek Kápolnásnyéken. Ez nem műveltség kérdése. Ugyanis ha nem tudja befogadni a gazdasági kultúrát, ha informálisan nem tudja megközelíteni, bajok vannak. Mindez különben oda vezet, hogy a műveltségkép kialakításában újfent a harmincas években jellemző, majd a hatvanas években ismét megjelenő, hihetetlen mértékű *agy- és információösszpontosítás* játszik főszerepet, amelyben az agyrablás van az élhelyen. Ennek következtében helyi szinteken hiába csinál valaki egyetemet, főiskolát, hiába csinál zseniális iskolákat. Annak, hogy egy adott ország 1%-ot sem költ a kutatás-fejlesztésre , az lesz a következménye, hogy ennek az országnak a tanulói hiába követik egy bizonyos szintig a művelődésnek egy szintjét, igazi eredmény csak akkor várható, ha valaki elmozdul ebből a kategóriából. Hogy konkrét példát mondjak: ma Izrael az agykibocsátás, illetve -befogadás legnagyobb otthona. Mióta négy éve az orosz zsidókat befogadják, az angol orvosi folyóirat, a Lancet szerint az izraeliek egymagukban több orvostudományi eredményt tesznek közzé, mint az Egyesült Államok és Nagy-Britannia együttvéve, de ehhez az kellett, hogy a világon a legnagyobb K+F-et költsék a GDP-ből. Ugyanezek az orosz tudósok otthon senkik. Kijev vagy Szentpétervár ilyen szempontból nem létezik. A világgazdaság töredezett szerkezetében a vezető országok a versenyt hangsúlyozzák mint fő értéket, és gyermekkortól a versenyt és az individuális tudásfelhalmozást részesítik előnyben. Ugyanakkor az egész fogyasztói kultúra egyenlőségpárti, s ez egy fantasztikus ellentmondás. A McDonald's- és a Coca-Cola-világ teljesen egyenlőség-alapú. Kínában a McDonald's-nek ugyanolyannak kell lennie, – ez a filozófiája is –, mint amilyen New York-ban. Az Egyesült Államokban pontosan azon gondolkodnak most – filozófiai értelemben –, hogy miként értékeljék azt az egyfelől megmutatkozó hihetetlen fogyasztói monopolizáltságot, és uniformizáltságot, amelyet korábban a kommunizmusnak tulajdonítottak, de a kommunizmus nem tudta a fogyasztást olyan értelemben uniformizálni, mint mondjuk a McDonald's. *Ortega* idézi az angol követségi titkárt, a harmincas években, aki megjegyezte: milyen jó, hogy Madridot a golfpálya mellé építették. Ami Amerikából nézve azt jelenti: milyen jó, hogy mindenütt itt vagyunk a McDonald's-sel, ami a folyamatosságot jelenti. Az egész modernizáció lényege ugyanebben az *egynlőségkultúrában* van. A fejlett világ a tőkéjét, az információkat, az embertőkét folyamatosan a fejlett területeken összpontosítja, és folyamatosan nem hatol be a fejletle-

nebb területekre. Miközben 1993-ban egész Kelet-Európába –, Oroszországot is beleértve, – nem jött be 10 milliárd dollár, Észak-Olaszországba 38 milliárd dollár áramlott be. Dél-Olaszországba viszont ugyancsak semmi! Ugyanezt más esetekre vonatkoztatva is el tudtam volna mondani. Az összes európai program csak a belső területekre szól, a perifériákra nem, az összes Egyesült Államok-beli program csak a fejlett világra szól, kiágazásai nincsenek.

Mi, Magyarországon – konrétan is mondhatom –, egy furcsa, felemás helyzetben vagyunk, mert mi, itt a sarkon, Európa sarkán (és most nagyon optimista voltam, amikor azt mondtam: Európa sarkán) ugyanazt éljük meg, amiről beszéltem, azaz hogy már Romániáról is lekicsinylően nyilatkozunk, mert, ott már a vadak vannak. És a kulturális képet vagy műveltségképet illetően pontosan ezt diktálják – ha tetszik már a gyerekkortól kezdve – az Egyesült Államokban, de most már Európában is, amit talán *„ne nézz oda!"-ideológiának*, a „mi"-ideológiának nevezhetünk: „mi, a fejlettek itt vagyunk, akik ott vannak, sajnálatra méltóak, de nem MI vagyunk!" Amit különben Magyarországon is próbálnak elfogadtatni, azaz hogy „a szegény, maga tehet arról, hogy szegény, mindenki csak magára számíthat". „Ezeken az utcákon járj!" feliratú térképet adunk gyerekeink kezébe, vagyis a műveltség pontosan az, amit *Umberto Eco* oly gyönyörűen megírt most már több regényében is, de főleg az esszéiben. A középkorban vagyunk! Hát ez a Firenze, ez él, de az Isten szerelmére, ne lovagolj egy kicsit odább, mert az nagy baj lenne! Ebbe a sikátorba be szabad menni! Bizonyos értelemben sikátor-kultúrák alakulnak ki, kommunák kultúrája alakul ki, az egységes, nagy, egyetemes kultúra valójában bokrokban van, és arra készítjük fel a gyerekeinket, hogy ne nézzenek át a másik bokorba, ahol a nyomorultak ülnek, ahol lepra és bélpoklosság van. Tehát ha mifelénk nincsenek is akkora távolságok, mint amilyenek Európában megszokottnak számítanak, ha közelebb vagyunk is egymáshoz, hirtelen megnövekszik a távolság. Vagyis a műveltségképünkben, s mostmár a gazdasági műveltségképről beszélek, szinte áthidalhatatlan problémát jelent, hogy hogyan kell kezelni azt a kérdést, hogy a társadalom jelentős része gazdaságilag nem hatékony és emiatt le kell írni. Ezt az Egyesült Államokban zseniálisan csinálják, most már harminc-negyven-ötven éve, Nagy-Britanniában pedig, ha úgy tetszik, századok óta. Nem megyek a bányavidékre! De hogyan alkalmazza ezt a tételt valaki, aki eddig azt gondolta, hogy Magyarországon bármerre szabadon járhat és ott nagyjából ugyanolyan magyarok és ugyanolyan *egyenlőségben* élnek. S ezzel az etnocentrizmusról még nem is beszéltem, amely egy külön probléma itt, Kelet -Európában, egyszerűen csak a gazdasági oldaláról szóltam, arról, hogy ilyen sikátor-járásra kell oktatnunk a gyerekeinket, ami nagyon érdekes helyzetet teremt, mert a gazdasági egyensúlytalanságot kell megmagyarázni akkor, amikor – s valószínűleg az itt ülők így vannak ezzel – szociálisan vagy emberileg igen nehezen tudjuk ezt elfogadni, magunkkal elfogadtatni. Ezért, ha szabad mondanom, kérem, tanulmányozzák egy kicsit, hogy a századelőn mivel kellett szembenézni. Csodálatosan ír erről *Veblen*, de az egész amerikai szociológia vizsgálta azt a nagy átalakulást, ami azután következett be, mikor először szembesültek azzal, hogy a gazdasági kultúrában hihetetlen szakadékok keletkeznek, és hogyan kell majd ezeket áthidalni, hogyan kell majd ezeket elviselni, illetve hogyan nem lehet áthidalni őket.

Hozzászólások

Gazsó Ferenc:

Köszönöm szépen Lengyel László előadását. Gondolom, hogy a délelőtti program meg a most elhangzott előadások együttesen sem keltik azt a benyomást, hogy konferenciánkat a felhőtlen optimizmus légköre jellemzi, inkább talán egy nagyon is rideg realizmus szellemében tárgyaljuk meg az itt felmerülő kérdéseket. Miután most mód van arra, hogy – ugyanúgy mint délelőtt – reflektáljanak az elhangzottakra, szeretném megkérni a jelenlévőket, szíveskedjenek jelezni hozzászólási szándékukat.

Marx György:

Nagyon köszönjük Lengyel László előadását. Legyen szabad két mozzanatot fölemlítenem, csak úgy élénkítésként. Szilárd Leó mondta egyszer egy keresztény-nemzeti amerikai elnöknek: Elnök Úr, biztos maga abban, hogy a Jóisten jobban szereti az amerikai embert, mint az orosz embert?

Mielőtt rám fognák, hogy én most kozmopolita választási propagandát tartok, hadd mondjak egy másik történetet is. Délelőtt szó volt róla, hogy Amerikában a nemzetközi fizikai diákolimpiát lényegében öt magyar fiatal nyerte meg. Rögtön megjelent a helyszínenen a Massachusetts Institut of Technology megbízottja. (Hogy érthetőbb legyen: sokak szerint ez a legjobb egyetem a világon.) Mind az öt magyar diáknak teljes ösztöndíjat ajánlott föl, s kérte őket, maradjanak ott. Ehelyett mind az öt visszajött Magyarországra, amitől én nagyon boldog voltam, talán egy pici kis részem nekem is volt benne. Ennyit akartam csak kiegészítésként mondani.

Komoly kérdésem támadt viszont *Bihari Mihály* előadása után. Úgy érzem, egy kicsit tündérmesét csinált a jogból, amikor azt mondta, hogy a jog az egyértelmű, s kétségtelen, hogy abban az egyben bízni lehet. Délelőtt valami olyasmit próbáltam mondani, hogy azokat a törvényeket, melyeket Euklidész, Newton meg mások megalkottak, nem kell túlságosan komolyan venni, azok inkább csak célszerű konvenciók, közelítések a lényeghez. S egy kicsit most is azt érzem, hogy akkor segítünk a fiataloknak eligazodni a világ dolgaiban, ha a jogról is elmondjuk, hogy csupán társadalmi konvenciókon alapul, és különböző jogrendszerek versengenek egymással, s amelyik társadalom jobbat alakít ki, az egy időre sikeresebb lesz. Arra gondoltam, hogy van az a bizonyos törvény, a „Ne ölj!" törvénye, ha ezt abszolutizálni szeretnénk, jó, ha tudjuk, mit kell majd mondanunk a gyermekeinknek, ha a Parlament újra bevezeti, vagy újra megszünteti a halálbüntetést, mit kell mondanunk arról, hogy valaki engedélyezte a hat méteres Marlboro plakátokat, mikor mondjuk évente harmincezer embert öl meg a dohányzás, s mit kell mondani arról, amikor az abortuszt megtiltják vagy újra bevezetik. Sokkal jobb volna tehát, ha nem nyilatkoznánk olyan keményen és egy-egy dolgot abszolutizálva, hanem csak azt mondanánk, hogy a társadalmak próbálkoznak, és vannak sikeresebb társadalmak, azokra érdemes odafigyelni, de azért illik tisztelni a többit is. Az, hogy nemzetközi jogot emlegetünk, egy kicsit komikusnak tűnik. Tudjuk, hogy a győztes a nemzetközi jog alapján kivégezheti a legyőzöttet, mégpedig azt nehéz megmondani, hogy Hitler, vagy Sztálin volt-e a bűnösebb. Az egyik vesztett, a másik győzött, ennyi a különbség. S ugyanezt a jogot Boszniában sem veszi senki komolyan. A kérdésem tehát a következő: ha a társadalomtudomány azt tanítja, hogy a jog a biztos pont, akkor a természettudományok oktatójára háruljon annak megmagyarázása, hogy itt modellekről van szó? Mindegyik csak közelít valamihez, s nem kell komolyan venni, amit a másik órán mondanak. Netán a társadalomtudomány is képest ezt az önkontrollt biztosítani?

Valaki (női hang):

Az iskola, az élet és a filozófia közös nevezőjét kutatom, ezt pedig egyelőre az interdiszciplinaritásban vélem fölfedezni. Az interdiszciplinaritás az iskola nagy esélye egy olyan korban, amikor az információáradat elönti az embert. Ebben az esetben véleményem szerint egyetlenegy „polihisztor" lehetséges: az iskola. Egyetlen ember már nem lehet képes a polihisztorságra, de az iskola még igen. Úgy tudom, hogy a konferenciának lesz folytatása, s én arra szeretném kérni a következő futam tisztelt rendezőit, hogy akkor az interdiszciplinaritás kérdését állítsuk középpontba, ami talán arra ösztönöz majd bennünket, hogy saját tudományunkat szükségesnek, de önmagában elégtelennek tartsuk majd az életképes tudás, vagy életképes műveltség átadásában. Ezt a momentumot egyelőre elfedi előlünk az alacsony presztízsű pályából adódó személyes torzsalkodások tarkasága. Ugyanekkor nem szoktuk meg azt, hogy saját tudományunkat kívülről és a „szükséges, de önmagában elégségtelen" felfogás jegyében szemléljük. Kicsit össze vagyunk nőve a saját tudományunkkal. Az életképes, a piacképes, a vizsgaképes tudás ugyancsak interdiszciplináris megközelítést követelne.

Surányi Bálint:

Lengyel Lászlóhoz lenne két kérdésem. Az egyik: a szakadásról előbb regionális értelemben beszélt, azután utalásszerűen társadalmon belüli szakadásról szólt, persze a fejlett országokon belül. A kérdésem: hogy függ össze a kettő egymással? A másik: utalt rá, hogy század elején már volt egy, a mostanihoz hasonló helyzet, amire egy halasztó jellegű világháború következett, ami után, mondjuk a nagy gazdasági világválságban manifesztálódott mindaz, amiről ő beszélt, vagyis hogy akkor három megoldás született, ebből kettőt most hagyjunk figyelmen kívül, itt van viszont a New Deal. Jó lenne, ha mondana valamit a New Deal-ről, főleg annak egyik eleméről, a tömegfogyasztásról.

Halász Gábor:

Bihari Mihály előadásához szeretnék hozzáfűzni valamit. Azt hiszem, hogy a demokratikus jogi műveltség tartalmának meghatározása lesz az egyik legnehezebb dolog, amivel találkoznak majd az ezzel foglalkozók. Én nagyon jónak éreztem a listát, amit felsorolt, de hiányoltam belőle egy-két dolgot, amit nagyon fontosnak érzek, ezért szeretném megkérdezni őt, hogy ezek mennyiben részei a politikai műveltségtartalomnak? Az egyik: ha valaki a politikáról akar ítéletet mondani, nagyon fontos szempont lehet az is, hogy mennyire eredményes, mennyire működőképes, mennyire hatékony a politika, mennyire képes a társadalmi problémákat kezelni, az adott szakpolitika mennyire reflektál

vajon egy-egy társadalmi területen az ott megjelenő társadalmi problémákra, hogy ezekkel kapcsolatban is véleményt tudjon mondani az ember. Vagyis hogy a jó és a rossz kormányzatot meg tudjuk különböztetni egymástól. A másik: a megvalósítható és a megvalósíthatatlan politikai ígéretek megkülönböztetésére, tehát a politikai demagógia és a racionális elemzés, az érzelmi és értelmi elemeknek a szétválasztására, tehát magának a politikai diskurzusnak az elemzésére való képesség. És végül a harmadik: azt hiszem, a politikának van egy nagyon fontos olyan eleme, ahol a konfliktus a lényeg, ahol tulajdonképpen drámák zajlanak. A politika nagyon sok esetben tényleges drámai helyzeteket jelent, ahol nem a jó és a rossz állnak egymással szemben, hanem két választható alternatíva. E drámáknak megvan a maguk érzelmi-emocionális, azaz ésszel nagyon nehezen követhető oldala, és azt hiszem, az is hozzátartozik a poltikai kultúrához, hogy az ember ezeket a drámákat megértse, vagy ha résztvevőjévé, szereplőjévé válik, akkor ezek íratlan játékszabályait be tudja tartani. Azt hiszem, hogy ezek az elemek is fontosak lehetnek egy demokratikus politikai kultúrában.

Honti Mária:

Az az érzésem, hogy egy szűkebb körben zajló vita kellős közepén vagyunk. Én most a nézők és hallgatók közül szólok. Azt gondolom, hogy a kifogásoltakért közülünk senki nem felelős személy szerint, egyszerűen az a helyzet, hogy a tudományban, a valóságot újra feldolgozó és újragondoló tudományban nem zajlottak le azok a folyamatok, amelyek alapján itt a Nemzeti Alaptantervről gondolkodhatnánk. Délelőtt még csak azt gondoltam, hogy egyelőre nem lehet Nemzeti Alaptantervet csinálni, most viszont – mindenekelőtt Lengyel László előadása után, de Szabolcsi tanár úré után is – azt gondolom, hogy nem ez a legnagyobb baj. Közben persze ott van az iskola, ott vannak a gyerekek, az életnek valamilyen módon mennie kell tovább, és a tanároknak-tanítóknak pedig – de tegyük hozzá, az iskolafenntartóknak is – a napi gondokat meg kell oldaniuk. Azon is érdemes lenne elgondolkodni, vagy talán azt is meg lehetne egyszer nyilvánosan vitatni, hogy amíg az az integrálódás, amit mi a Nemzeti Alaptantervtől várunk, nem jöhet létre, melyek azok az eszközök, utak és lehetséges módozatok, amelyekkel a tudomány, illetve a politika valamilyen módon mégis kezet tud nyújtani az iskolának, mert egyelőre az iskola, úgy érzem, nagyon magára van hagyatva.

Gazsó Ferenc:

Úgy vélem, hogy valóban nem lehet közvetlen kapcsolatot találni a között ami itt zajlik, és a között, ami az iskolát a mindennapok szintjén foglalkoztatja, ezzel együtt azonban szeretném kifejezni azt is, hogy a magam részéről nagyon örülök annak, hogy hosszú évek után először kerül sor szakmai célú, szakmai indíttatású beszélgetésre. A politika az elmúlt négy esztendőben oly mértékben rátelepedett mindenre, hogy az iskoláról gondolkodni másképp, mint politikai indíttatásból, igazából nem is nagyon lehetett. Most úgy tűnik, hogy ezen a szakaszon fogunk túljutni, komoly és szakszerű megfontolás alá vehetjük, hogy szakmai tekintetben mit lehet és mit kell tennünk annak érdekében, hogy az iskolát megszabadítsuk bizonyos kínzó ellentmondásoktól. Ennyiben teljesen osztom *Honti Mária* aggályait, ugyanakkor viszont azt is szeretném megjegyezni, hogy a magam részéről változatlanul fontosnak érzem az olyan fajta tisztázó vitákat és beszélgetéseket, amelyek különböző tudományágak felől közelítik meg az iskola alapvető problémáit. Ezek nemcsak tantárgyi vagy tudományterületi problémák, hanem az iskola és a társadalom viszonyának általános kérdéseit is érintik, s ma itt akaratlanul is errefelé ment el a beszélgetés, hiszen érezhető volt, hogy az előre meghatározott témákhoz képest az előadók többsége arra érzett indíttatást, hogy elsősorban ezekhez az általános problémákhoz szóljon hozzá. Ilyen szempontból valóban nehéz dolgunk van, de nem hinném, hogy ebből a tanácskozás kudarcára kellene következtetni. A fennálló helyzet inkább azt jelzi, hogy az oktatási rendszer és a társadalmi változások összehangolása, illetve a tanulságoknak a levonása, amelyek a társadalmi-gazdasági folyamatokból következő, igazából még nem történt meg, s ehhez most tettük meg a kezdeti lépést.

Valaki (férfi):

Bihari Mihálytól kérdezem, aki egy csomó értékről beszélt, hogy ezek mennyiben objektívek és mennyiben szubjektívek, tehát hogy lehet azokat egy általános és egy iskolai értékrendben közvetíteni? Érzésem szerint nagyon is szubjektív értékekről (pl: szép-csúnya, igazságos-igazságtalan) van szó.

Bessenyei István:

Lengyel László rendkívül megragadó előadásához szeretnék hozzáfűzni egy kérdést, azt fejtette ki drámai erővel, hogy a modernizáció egymásnak ellentmodó, párhuzamos fejlődési utakon folyik. Előadásában elmondta, hogy van egy lombard öntudat a regionalizációval, ugyanakkor szupranacionális hatalmak fognak közre bennünket s mi a kettő között őrlődünk. A kérdésem, hogyan látja ezzel kapcsolatban: a nemzetállami megoldások szerepét a regionális és a szupranacionális között? Ez ugyan nagyon távolesik a pedagógiától, de a kérdés második szintje talán már közelebb van

hozzá. Pszichológiai vagy fogyasztáselméleti szinten ugyanis azt látjuk, hogy a modernizációban az individualizálódás is előre tart, tehát a hagyományos értékek széttörnek, és egy értékhalmazból mindenki egyéni ízlés szerint kénytelen választani valamit, mert semmi sem kötelező érvényű. Ugyanakkor ott van az uniformizálás McDonald's-i formája, amely szintén meghatároz bennünket. Melyik az igaz, hol állunk? A szegregálódás kérdése is ugyanide tartozik. Mert a kamat és a bank egyszerre összehoz és szegregál. Melyik tendencia az igaz?

Bihari Mihály:

Először Marx György kérdésére, illetve megjegyzésére reagálnék. Nem volt szándékomban a jogból valamilyen ideális normarendszert kreálni. Sőt, megpróbáltam – igaz, hogy csak egyetlen megjegyzés erejéig – bemutatni egy jogásztól származó, a jogbiztonságot, a jog kiszámíthatóságát, érvényesülését kétségbevonó nagyon szkeptikus példát is, jóllehet az értékek oldaláról próbáltam a jogot megközelíteni. A joggal szembeni két legfontosabb követelmény: az egyértelműség és a koherencia. Ha a jog nem egyértelmű és nem állapítható meg, hogy mi van és mi nincs a jogban, akkor az nem jog. Nem véletlen ugye, hogy a modern polgári büntetőjog alaptétele, hogy csak a törvény által leírt cselekmény bűncselekmény, és csak a jogszabályban leírt büntetést lehet alkalmazni. Én nem állítom, hogy a joggal kapcsolatban nincsenek nézetkülönbségek, hogy egy-egy konrét jogszabály tartalmát illetően nincsenek értelmezési viták. Ilyenek az egyes bíróságok között is akadnak, bár a jogi viták nagy része nem a jogszabályok tartalmáról, hanem az adott cselekmény minősítéséről és az ebből a minősítésből levont jogi konzekvenciáról folyik. A joggal szembeállítható követelményként az egyértelműség és a belső koherencia, szemben például a jórészt íratlan, vagy csak részben írásba foglalt vallási szabályokkal, a jórészt íratlan, mégis ható és sokszor a jogszabályokat is háttérbe szorító erejű politikai normákkal, vagy például az erkölcsi normákkal. A jognak természetesen többféle megoldási technikája van, többféle jogrendszer létezik, például ugyanazt a célt, a többes bíráskodást és a fellebbezést az angol jogrendszer és a kontinentális jogrendszer egészen más eszközökkel éri el. A technikáról én itt nem beszéltem, egyes országoknak a jogtechnikai megoldásai nagyon különbözők. A jog tehát nagyon variábilis, s természetesen nem is kell ezeket az eltéréseket harmonizálni vagy egységesíteni.

A halálbüntetés vonatkozásában: a halálbüntetés helyes vagy helytelen voltáról mindenki etikai döntést hoz. A jog azután azt az etikai döntést szabályozza, amelyet a Parlament hoz meg. Az angol Parlamentben a két, egyébként nagyon szigorú fegyelem alapján határozó párt azt a döntést hozta, hogy mind a konzervatív, mind a munkáspárti képviselőket fölmentették a frakciófegyelem alól, és azt mondták: a halálbüntetés kérdésében való állásfoglalás alapvetően belső emberi, világnézettel, erkölcsi értékrenddel összefüggő kérdés. A jog nem adhat egyértelmű választ arra, hogy a halálbüntetés fenntartása helyes-e vagy helytelen, vagy hogy a halálbüntetés hat-e vagy sem a bűnözés visszaszorításában, mert legalább annyi példát lehet felhozni arra, hogy azokban az országokban, ahol létezik a halálbüntetés, nagyon magas a bűnözés aránya, mint ahányat arra, hogy mind a halálbüntetésnek, mind pedig az egyéb elrettentő szankcióknak és büntetéseknek valóban bűncselekményeket visszaszorító hatása van. Ez tehát nem jogi kérdés. A halálbüntetés vagy az abortusz nem jogi, hanem erkölcsi, sőt azon is túlmutató általános emberi kérdés. Miként az, hogy a „Ne ölj!" parancsa egyaránt vonatkozik-e mindenkire, ugyancsak nem jogi kérdés, erkölcsi, lelkiismereti kérdés. Az abortusz vonatkozásában szintén ez a helyzet. A nemzetközi jog alapján a felsorolt példák nem a legjobbak, mert ezek hátterében békeszerződések, nemzetközi egyezmények állnak, nem jogszabályok. Igaz, ezeknek is olyan a hatásuk, mint a jogszabályoké, mégsem azok. Sem a trianoni békeszerződés, sem az opciót vagy a lakosságcserét lehetővé tevő párizsi békeszerződés nem jogszabályok.

Szubjektív-e vagy objektív az érték? Ez attól függ, ki milyen ontológiai álláspontra helyezkedik, és hogyan közelít a kérdéshez. Van, aki tagadja az értéknek vagy a társadalmi tudatnak mint olyannak, mint tudati objektivációnak a létét, és azt mondja, csak szubjektív tudatok vannak, és objektív tudat mint olyan nincs. A magam részéről ebben a vonatkozásban lényegében azt a hegeli-marxi-lukácsi ontológiát fogadom el, amely azt mondja, hogy ontológiailag csak a konkrét ember és annak konkrét tudata létezik, de az egyes szubjektív tudatoknak olyan tudattartalma is van, amely generálisnak vagy konvencionálisnak, többek által elfogadottnak nevezhető, így objektív eleme a tudatnak. Ilyen például az érték is, mint objektiválódott kategória. Tehát mindenképpen vannak olyan tudattartalmak, melyek nemcsak az egyes egyén szubjektív tudatában, hanem más egyének szubjektív tudatában szintén meglévőnek tekinthetők. Ilyen értelemben az érték egyszerre objektív és szubjektív, és az objektiválódott értékelem az interiorizáció során válik szubjektív tartalmú értékké, de természetesen az értékek között is választani kell. A szép és a rút csak elvont, generalizált kategóriák, az, hogy melyik műtárgy szép és melyik csúnya, az egyéni választás és értékelés kérdése. Itt csupán a rendezőelvről és a rendező értékkategória-párról volt szó, s azt is inkább csak a példa kedvéért említettem az esztétika területéről. Ilyen alapvető értékkategória-párok még a jog területén a jogos és a jogtalan, a jogszerű és a jogszerűtlen, a politika területén az eredményes és az eredménytelen.

Egyetértek azzal is, ami itt a demokratikus politikai műveltségtartalommal, vagy általában a politikai műveltségtartalommal kapcsolatban elhangzott (mert nem biztos, hogy mindenki a demokratikus politikai műveltségtartalmat tartja alapvetőnek). Mindenki azt hiszi, hogy a politikai eszmetörténetben azok a szerzők vannak többségben, akik a demokráciát tartották helyesnek, holott éppen fordított a helyzet. *Platontól* kezdve *Carl Schmidtig* ugyanis legalább ugyanannyi nagy tekintélyű szerző van, aki a demokráciát nem tartotta helyesnek. A demokratikus politikai műveltségtartalom értékválasztás kérdése, ami engem illet, természetesen ezt tartom kívánatosnak –, de ezen túl az, hogy hogyan reagál valamely konfliktusra egy autoriter vagy egy demokratikus beállítottságú személyiség, alapvetően más kérdés. Hogyan lehet az egyik készséget tömegméretekben elterjeszteni, a másikat pedig nem? Vannak-e „eredendően demokratikus" népek, vagy nincsenek? A híres Adorno-Horckheimer féle felmérés az autoriter és a demokratikus politikai kultúráról a németség, a franciák és az amerikaiak vonatkozásában olyan technikákat szemléltet, amelyek segítségével nagy tömegben több hívet lehet szerezni a megegyezés elvének, vagyis annak az attitűdnek, hogy soha nem hozhatok egyedül döntést, hanem előtte mindig valakivel egyeztetnem kell. Akiben ez az alapvető beállítottság jelen van, az egészen máshogy fog hozzá egy konfliktus megoldásának. A két egymástól igencsak különböző attitűd teljesen eltérő módon hat, mondjuk egy politikai konfliktus-, vagy konfliktusfeloldó helyzetben. Mindezekre a konfliktusokra az emberiség többezer éves történelme során egy csomó, a józan észnek megfelelő döntés született. Ilyen például az a salamoni döntés, hogy a két vitatkozó örökös közül az egyik fiú ossza szét a vagyont két részre, a másik pedig választhat a vagyon két része közül. Ez a világ legjózanabb döntése, amely nem egy normát, nem egy megoldást ad a konfliktusra, hanem egy technikát, s ezzel rákényszeríti arra, aki elosztja a vagyont, hogy úgy gondolkodjék, mint aki nem tudja, hogy melyik rész jut neki, tehát úgy kell elosztania a vagyont, hogy bármelyik rész is jut neki, minden esetben legalább úgy járjon, mint a testvére. A politika egyébként a konfliktusfeloldást, a konszenzuskialakítást, a konszenzusteremtést illetően tele van ezekkel a józan észnek megfelelő technikákkal, jóllehet teljes mértékben egyetértek azzal, hogy a jogi és a demokratikus politikai kultúrával kapcsolatban kívánatos műveltségtartalom meghatározása minden technikák ellenére a legnehezebb. További nagy kérdés a politika eredményessége, amely úgy vetődött itt föl, hogy a hozzászóló a végén már eljutott a jó és a rossz kormányzás kérdéséhez, ami két különböző dolog. A politika eredményessége a versengésen alapuló modern politikai rendszerekben is egy sajátos értékdualitáshoz, a kormányzatba jutni vagy ellenzékben maradni kettősségéhez kötődik. Ennek fényében az tekinthető eredményes politikának vagy politikusnak, amely vagy aki hatalmon tud maradni, a demokratikus versengésben hatalmi pozícióhoz tud jutni, esetleg tovább növeli azt, sikertelen pedig az a politikus, aki adott időszakban ellenzékbe szorul. De az eredményességnek létezik itt egy sajátos fajtája is: ez pedig a konfliktusfelismerő és a konfliktusmegoldó képesség. A választópolgár is aszerint értékeli egy-egy politikus, egy-egy politikai párt kormányzat vagy irányzat tevékenységét, hogy melyikük hány és milyen konfliktust, problémát, feszültséget ismert fel, s meg tudta-e oldani ezeket. Tehát nem az ideológia, nem a szónoki beszéd, nem a retorika, nem a szimbólumrendszer hat elsősorban.

A politika rendkívül érzelem-motivált tevékenységi szféra, de a politika objektívnek tekinthető mércéje, a politikai eredményesség mércéje: a konfliktusfelismerő és -megoldó képesség. A jó kormányzat és a rossz kormányzat kérdése már erkölcsi értékítélet egy politika eredményességéről. Mint már említettem, a demokráciát is hihetetlenül sokan tekintették rossz kormányzati formának, például Arisztotelész is. Ebben a felfogásban a demokrácia a politeia elfajzott formája, s a politeia pedig a törvények uralma alatt működő demokrácia. Ha a törvények a többség akarata alapján ferúghatók, állandóan megváltoztathatók, és a többségi akarat mindenhatósága érvényesül, akkor az az ő számára is eltorzult formája a politikának. A jó vagy rossz kormányzat erkölcsi és értékalapú, nem pedig eredményesség-alapú választás, mert elvileg egy nagyon komoly konfliktusmegoldó képességgel rendelkező politikai rendszer erkölcsileg vagy a demokratikus politikai értékrend alapján rossznak is minősíthető, mert mondjuk, diktatúra. A diktatúra bizonyos időszakokban hatékonyabb hatalmi szerkezet, mint a demokrácia, ezt helyesen ismerte föl már a római demokrácia is, amikor diktátori joggal ruházott fel konzulokat, akik egymást ellenőrizték, és hat hónap után a diktátori jogot visszaadták. Akkor, amikor a demokrácia intézményi-döntési mechanizmusa nem volt hatékony, mert külső támadás, belső háború, rabszolgafelkelés miatt rendkívüli megoldásra volt szükség, a demokrácia egy rendkívüli helyzetre diktatórikus eszközökkel tudott csak reagálni, de miután azt megoldotta, a diktátori hatalmat vissza is tudta venni. Amíg erre képes volt, addig a demokrácia létezett. Amikor azonban már nem tudta visszavenni a konzultól a hat hónapra adott diktátori hatalmat, és a konzuli, a pontifex maximusi és az állami, cézári, császári hatalom egy személyben koncentrálódott, akkor már megszűnt demokrácia lenni.

Ami a politikai drámákat illeti, abban egyetértek. A politika a konfliktusok tartománya, sőt a konfliktusok felszínre hozásának tartománya, s ezek a konfliktusok rendszerint személyi drámákat is jelentenek. A versengésen, váltógazdálkodáson alapuló demokráciákban az a fontos, hogy a választási vereséget az illetékesek ne tragédiaként éljék meg, és hogy az állampolgárok tömegesen megtapasztalhassák, hogy elküldhetnek kormányzókat anélkül, hogy ezek a kormányzók börtönbe

kerülnének vagy lefejeznék őket. Ezt nevezi *Bibó* is az európai demokrácia egyik nagy találmányának, hogy úgy lehet megszabadulni a kormányzóktól, hogy azok nem kerülnek egzisztenciális, vagy életüket fenyegető veszélybe. Ez a konfliktus személyek konfliktusában is lecsapódik, és ezt a konfliktust, ezt a tragédiát a választópolgár, ha úgy tetszik, át kell hogy élje. A választópolgámak erre a történelmi tapasztalatra hihetetlenül nagy szüksége van, különösen abban az országban, ahol egyetlenegyszer – az elmúlt száz év történetében egyetlenegyszer – váltottak le demokratikusan kormányt. A politikus számára hihetetlenül fontos a szerepváltásra való rákényszerítés (az, hogy a hatalomnak más szerkezetében, más pozíciójában vesz részt), mert ez az empátiát növeli meg, és az empatikus attitűdnek a kialakítása többek közt a politikai-hatalmi szerepváltás intézményesítésén keresztül történik meg.

Lengyel László:

Az egyik kérdés, amely fölmerült: a szakadás a régiók között történt-e, vagy pedig a társadalmon belül, az egyes rétegek, csoportok, osztályok között? Itt most az az érdekes – mind az Egyesült Államokban, mind az európai társadalmakban, mind pedig a harmadik világ országaiban –, hogy a társadalmon belüli konfliktusok, a különböző rétegek és osztályok konfliktusai, erőteljesen „áttevődtek" a regionális konfliktusokra. Nyugat-Európában teljesen egyértelműen látszik – például a munkanélküliség kapcsán, amely az egyik legnagyobb konfliktusforrás –, hogy miközben például Katalóniában 6%-os a munkanélküliség, Andalúziában 20%-os, Budapesten 6,2%-os, Nógrád megyében 20%-os és vannak helyek, ahol 30%. Budapest és környéke, illetve mondjuk, Szabolcs-Szatmár között az eltérés jelentősebb, mint a Budapesten belüli rétegződés. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy Budapesten nincsenek Szabolcs-Szatmárhoz hasonlítható problémák, de a konfliktus nem Budapesten belül, vagy nem is Győr-Sopron megyében van. A rétegződés tehát nem vertikális, hanem területek szerinti. Európa „elolaszosodott", „Észak"-ok és „Dél"-ek vannak. Németország például egyszercsak fölszedett egy „Dél"-t. Egész Kelet-Németország legalább húsz-harminc évig, de lehet hogy még tovább is Németország „Dél"-je lesz . Nagy-Britanniában ugyanígy megvan ez. Szlovénia és Szerbia között igazából gazdasági szakadás következett be, és Horvátország és Szerbia között szintén. Utólag persze felfedezték magukban ezek a népek a horvátot és a szerbet is, de valójában arról van szó, hogy míg az egyiknek volt reménye az európai kapcsolódásra, a másiknak nem volt. Szerbiának semmi reménye nem volt erre, vagy Koszovónak, tehát az albánoknak sem, Szlovéniának viszont volt. A szlovének azt mondták: Nem tartjuk meg Szerbiát! Ezzel azt is mondták: Nem tartjuk el a szegényeket! És ha Magyarország keleti része más nyelvű volna, lehet, hogy valami hasonlóval kellene szembenéznünk. Tehát bizonyos értelemben a Trianon utáni Magyarország sajátossága, hogy nem etnocentrikus alapon ugranak ki a különbségek. Ami a fejlettebb (általában egyébként európai) országok részéről történik, az a fejlettebbek szakítása a fejletlenebbekkel, ami aztán kereszteshadjáratokat indít el a fejletlenebbek részéről. Először Szlovénia vagy Katalónia mondja, hogy: nincs szükségem rájuk, most Lombardia mondja Dél-Olaszországnak, hogy ezek nem is olaszok! Hadd tegyem hozzá, hogy, mondjuk, Nyugat-Magyarországon is bizonyos értelemben ennek következtében cigányozzák le erőteljesen a kelet-magyarországi világot.

Egy igazán tankönyvbe illő kérdés: hogy a New Deallel, a bolsevizmussal és a fasizmussal, tehát ezzel a három megoldással egy gazdasági teret kívántak integrálni. A roosevelti politika újraintegrálta az Egyesült Államokat, sőt a II. világháború után fölépült ez az új-keynesiánus európai integráció. A Szovjetunió, bár zsákutcába vezetőt, mégis egy nagy integrációs rendszert képviselt Vlagyivosztoktól Berlinig. Ez az integrációs rendszer roppant meg most és nem tudni, mi lép a helyébe. Az állam, a nemzetállam nem tudja betölteni ezt az integráló szerepet, képtelen magára vállalni ezt a nagy szociális terhet. A gazdagok közlik, hogy nem fizetik be az adót, mert a szegényebb területek kapják meg. Takarodjanak innen! Románnak nem fizetek, New York-ért nem fizetek! Ez állt a kaliforniaiak első adólázadása mögött. A kábítószeres nigger hagyjon békén! Ettől a pillanattól kezdve Oroszország se kap egyetlen fillért sem, hagyjon békén! Az amerikaiakat csak annyiban érdekli Oroszország, hogy ne dobjon rájuk atombombát! A Világbank vagy a Valutaalap képtelen működtetni az országok százait. Tehát nincs, aki integráljon.

Honti Máriának nemcsak kérdésére, hanem megjegyzésére is válaszolva: Engem mindig meglepett egy kicsit a Nemzeti Alaptanterv készítőinek merészsége. Gyanakodva nézem, hogy pont most, amikor éppen összeomlóban van mindaz, amire elvben alapozni lehetne, akkor megszabni, hogy mit oktassunk?! Hadd mondjak egy példát, hogy mennyire így van, például a franciáknál. A tudományban folyik egy drámai vita, amely most kezd áttevődni az iskolarendszerbe is, hogy miként kell kezelnünk a nagy francia forradalmat? Ami – hadd tegyem hozzá –, hogy Magyarországon is drámai kérdés: hogyan kell kezelnünk azt, hogy „forradalom"? Előreviszi-e a forradalom a társadalmakat, vagy éppen ellenkezőleg –, amit a francia történészek nagy része is hangoztat –: a forradalomnak köszönhetően maradtak le a világtörténelemről? Ha akkor békésen továbbmennek, akkor most ők lennének a világ közepe, ehelyett azonban tönkretették magukat. Az egész eddigi francia iskolarendszer arra épült, hogy volt a nagy francia forradalom. Na már most az alternatív történelemoktatásban az egyik történet arról szól, hogy ezek itt gyilkosok voltak, akik tönkretettek minket, a másik pedig arról, hogy nem, ezek itt népfelszabadítók voltak. Te pedig mint diák és tanár, beszélgess el erről!

Vagy itt van a másik példám. Az elmúlt évek nagy gazdasági teljesítményeit, felzárkózásait többnyire a diktatúrák produkálták. Dél-Korea a legkeményebb és legdurvább katonai diktatúra volt, ahol például kegyetlenül a diákok közé lőttek, akik százával haltak meg. Napjainkban Kína, egy durva redőrállam produkálja a legnagyobb gazdasági csodát! Na most hogy kell nézni ezt? Kérem szépen, én nem tudom, ki és mit tanít ma az iskolában, mondjuk gazdaságtörténetből, de ha valaki azt tanítja, hogy a szocializmus időszakában a magyar gazdaságban a növekedési ütemek 2-3-4-5%-osak voltak, – a Rákosi-rendszerben például – kifejezetten magasak, ma pedig folyamatosan mínuszban vagyunk, akkor ez azt jelenti, hogy a Rákosi-rendszer volt az igazi? Csodálom a Nemzeti Alaptanterv bátorságát. Vagy az volt a jó, hogy minden munkaerő dolgozott valahol, ezzel szemben ma 650 000 a munkanélküliek száma? Most akkor melyik jó? Hadd tegyem hozzá, mindez nem erkölcsi ítélet kérdése. E tekintetben én tényleg további vitákat tartanék indokoltnak, bár hirtelen nem tudom, hogy csupán a tudomány és a pedagógusok között, vagy maguk között a tudósok között is, akik ugyancsak nem döntöttek még e kérdésben. Nem döntöttek például abban, hogy mondjuk beleszeressenek-e Kínába? A magyar közgazdászok nagy része, ma igenis csalódottan vallja, hogy micsoda nagy marhaság itt holmiféle demokráciákkal kokettálni, s jó is lenne egy reformdiktatúra! Mennyivel jobban mennének a dolgok! Mert azzal azok a bizonyos regionális egyensúlytalanságok is kezelhetők. Szecsuánban egy új világ épül, miközben Belső-Kínában éhenhalnak az emberek. Arra sem tudunk igazán válaszolni, hogy azok az alapértékek, amelyeket *Bihari Mihály* is fölsorolt, megmaradnak-e. Tehát például: individuális versenyt akarunk-e, vagy pedig a közösségek együttműködését. Itt hívom fel a figyelmüket, hogy – akár akartuk, akár nem –, egészen eltérő módon szocializáltuk például a fiatal nemzedékeket. A FIDESZ-korú nemzedék, tehát a 26-35 év közöttiek – a Csepeli-Kéri csapat által végzett felmérés szerint –, például teljes mértékben versenyre orientált, rideg individualistákból áll, míg a mai tizenévesek abszolút nem versenyre orientáltak, hanem szociális, közösségi értékekre, illetve szeretetre orientáltak. Ez hogy jött ki? Ebből az iskolarendszerből jött ez ki? Ebből a családi rendszerből jött ez ki? Magyarán: a 68-as generációnak a gyerekei azok, akik másra orientálták. Vagy megutálták az előttük levőket? Nem tudom, de föl kéne dolgozni, végig kéne gondolni a kérdést, mert az derül ki belőle, hogy lehet, hogy nem is tudjuk igazán, mit is oktatunk nekik. Az egyik fiatalember ugyanis most bróker akar lenni és el akarja taposni a másikat, ezzel szemben az, aki három évvel fiatalabb nála, széttárja a karját és azt mondja: Úristen, micsoda vadállatokkal vagyok én körülvéve!

Gazsó Ferenc:

A jelenlévők szemlátomást nagy élvezettel hallgatták az elhangzottakat, még akkor is, ha azok inkább tovább bonyolították mintsem egyszerűsítették volna a dolgokat. Dehát a társadalmi valóság már csak ilyen és úgy vélem, a pedagógiai gondolkodó számára nincs más megoldás, mint el kell fogadnia, hogy napjaink társadalma már csak olyan, hogy minden alternatívákban jelenik meg benne. Nincs semmi örökérvényű bizonyosság, amibe bele lehetne kapaszkodni. Ha pedig ez így van, akkor mind az oktatásra, mind a szocializációra nézve messzemenő következtetések fakadnak ebből. A szocializációra nézve az egyik talán az, hogy a norma lehet ugyan objektiváció, de annak értéke kizárólag az elfogadástól függ. Lehet, hogy nem nagyon jó, hogy ez így van, de így van! Ez a modern társadalom egyik kísérőjelensége. Az ismeretek szempontjából pedig az a helyzet, amit Lengyel László is jelzett, s magam is tudom az egyetemi munkámból, hogy a jelenlegi diákság teljesen utilitárius viszonyt alakít ki az ismeretközvetítéssel, elsősorban egy racionális, teljesítményvisszatartó magatartásra törekszik és állítódik be a túlnyomó többség, s ennek megfelelően igen nagy fönntartással szemléli azt, amit mi hatékonyságra törekvésnek szoktunk nevezni. Hogy aztán mi lesz ennek az össztársadalmi folyamatnak a végeredménye, azt előre lehetetlen kiszámítani.